

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ВТРАТУ БАТЬКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF CHILDREN EXPERIENCING THE LOSS OF THEIR PARENTS IN THE CONDITIONS OF WAR

Актуальність статті пов'язана з необхідністю виявлення особливостей соціалізації дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни, опосередкованої їх психологічним благополуччям та психологічним самопочуттям у різних умовах. При цьому враховано психологічне самопочуття як фактор, що визначає сприйнятливості таких дітей до зовнішніх впливів. Відповідно до ідей культурно-історичного підходу прийнято виділяти поряд із зовнішніми об'єктивними характеристиками середовища, що впливає на дитину, суб'єктивний аспект соціальної ситуації розвитку, що аналізується через переживання соціальної дійсності. Ставлення дитини до впливів середовища, її психологічне самопочуття в заданих умовах визначає роль та вплив цих умов на перебіг її психічного розвитку. На сьогоднішній день інтерес до проблеми психологічного благополуччя та психологічного самопочуття в науці зріс, але в умовах війни недостатньо розкрита тема психологічного благополуччя дітей, які переживають втрату батьків. Цей феномен деякі дослідники розглядають як окремих компонент соціального самопочуття, але зараз він повинен диференціюватися в окреме поняття і суспільство має застосовувати усі методи для пошуку нових шляхів до збереження і підвищення психологічного благополуччя таких дітей.

У статті детально проаналізовано вплив втрати батьків на психологічне благополуччя дітей різних вікових категорій. На основі теоретичного аналізу сформовано стадії переживання горя та етапи його розгортання у дітей, які переживають втрату батьків в умовах військового конфлікту. Стаття детально описує особливості соціалізації дітей, які переживають втрату, опосередкованої їх психологічним благополуччям та психологічним самопочуттям у різних умовах (міграція, стосунки з найближчими рідними, тощо). На основі проведеного аналізу побудовано теоретичну модель соціально-психологічного супроводу дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни.

Ключові слова: психологічне благополуччя дітей, стадії переживання горя, соціалізація

дітей, психологічне благополуччя, емоційні та поведінкові реакції на втрату, психологічний супровід.

The relevance of the article is related to the need to identify the features of the socialization of children who experience the loss of their parents in the conditions of war, mediated by their psychological well-being and psychological well-being in various conditions. At the same time, psychological well-being is taken into account as a factor that determines the susceptibility of such children to external influences. In accordance with the ideas of the cultural-historical approach, it is customary to distinguish, along with the external objective characteristics of the environment that affects the child, the subjective aspect of the social situation of development, which is analyzed through the experience of social reality. A child's attitude to environmental influences, his psychological well-being in given conditions determines the role and influence of these conditions on the course of his mental development. To date, interest in the problem of psychological well-being and psychological well-being in science has increased, but in the conditions of war, the topic of psychological well-being of children who experience the loss of their parents is not sufficiently disclosed.

The article analyzes in detail the impact of the loss of parents on the psychological well-being of children of different age categories. On the basis of the theoretical analysis, the stages of experiencing grief and the stages of its unfolding in children who experience the loss of their parents in the conditions of a military conflict were formed. The article describes in detail the features of the socialization of children experiencing loss, mediated by their psychological well-being and psychological well-being in various conditions. On the basis of the conducted analysis, a theoretical model of socio-psychological support of children experiencing the loss of their parents in war conditions was built.

Key words: psychological well-being of children, stages of grief, socialization of children, psychological well-being, emotional and behavioral reactions to loss, psychological support.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.11>

Власова О. І.

д. психол. н., професор,
завідувачка кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Шітко Л. О.

аспірантка кафедри психології розвитку
факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Однією з найбільш вразливих категорій населення під час війни є діти [5]. Травматичні події, тривалий стрес та психічне навантаження мають негативний вплив на психоемоційний розвиток. Аналіз наслідків війни для психічного здоров'я (проведений в зонах збройного конфлікту в Афганістані, Балканах, Камбоджі, Чечні, Іраку,

Ізраїлі, Лівані, Палестині, Руанді, Шрі-Ланці, Сомалі та Уганді) чітко демонструє, що психологічні травми, зумовлені війною, мають довготривалі наслідки для дитячої психіки: чим довший конфлікт, тим серйозніші симптоми [13].

За оцінками ВООЗ, у ситуаціях збройних конфліктів по всьому світу 10% людей, які

пережили травматичні події, матимуть серйозні проблеми з психічним здоров'ям, а ще 10% розвинуть поведінку, яка перешкоджає тиме їхній здатності ефективно функціонувати. Найбільш поширеними станами є депресія, тривога та психосоматичні проблеми, такі як безсоння або болі в спині та животі. Наприклад, дослідження серед дітей, які постраждали від ізраїльсько-палестинського конфлікту, повідомляють про поширеність посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у дітей має діапазон від 18% до 68,9%.

Психологи уже сьогодні фіксують високі наслідки стресу серед дитячого населення країни: розлади сну та апетиту, почуття страху, спалахи гніву, розосередженість уваги, пригнічення, безпорадність або навпаки значне збудження та гіперактивність.

Згідно з опитуваннями, які проводив Харківський інститут соціальних досліджень, серед евакуйованих сімей із дітьми, дорослі помічають зміни в поведінці й труднощі в спілкуванні, а психоемоційний стан дітей оцінюють в середньому на 5,1 із 10.

Соціологічна компанія Gradus проводила опитування дітей зі сходу, півночі й півдня України. За її даними, 33% батьків оцінюють психологічний стан дітей як середній. Водночас 79% вважають, що психологічний стан дитини погіршився від початку повномасштабної війни. 75% дітей мають ознаки нервового розладу (перепади настрою, підвищена тривожність, погіршення сну і апетиту, порушення уваги і пам'яті тощо).

Крім того, що діти стають свідками бомбардувань та обстрілів, вони ще стикаються з наступними проблемами:

- відсутність базових ресурсів (як-от притулок, вода, їжа, освіта, медична допомога тощо);
- розрив сімейних стосунків (через втрату, розлуку або переміщення);
- стигматизація і дискримінація (мають значний вплив на ідентичність);
- песимістичний погляд на життя (постійне відчуття втрати та горя, нездатність уявити світле майбутнє);
- нормалізація насильства.

Н. С. Палагіна вважає, що у вимушених мігрантів відбуваються значні зміни особистісного плану, що виражаються в зниженні самооцінки та рівня домагань, деформації ціннісних орієнтацій, перспектив і соціальних установок [6, с. 48]. В її дослідженні було встановлено, що більшість вимушених мігрантів дезадаптовані, що проявляється в гіпотимному типі реагування, хаотичному характері активності, в тенденції займати оборонну позицію, екстернальності та ескапізмі. Емоційний фон у вимушених мігрантів знижений, проявляються емоційна напруженість, дратівливість, тривожність. Комплекс проблем, що відображають особистісні тран-

сформації в ситуації міграції, можна позначити як кризу ідентичності – втрату свого Я. Таким чином, соціальна ситуація вимушеної міграції може бути охарактеризована як кризова, тобто така, що створює загрозу здоров'ю і життю.

Результативність роботи з психологічними травмами у кожній дитині відбувається індивідуально та залежить від родинних, соціальних та особистісних умов відновлення. Дослідження прихильності показують згубні наслідки депривації та розлуки з батьками в різних контекстах та обставинах [5]. Загалом, розлучення батьків та дітей постійно негативно впливає на соціально-емоційний розвиток, благополуччя та психічне здоров'я [9].

За даними Національної соціальної служби станом на початок червня 2022 року уже понад 3 тисячі дітей війна позбавила батьківського піклування. А число військовослужбовців, які загинули під час виконання своїх службових обов'язків, стане відомо після закінчення війни.

Смерть одного з батьків вражає дітей різного віку: від немовлят до підлітків. Доктори Франклін (Френк) Дел Джонс, Кенет Артис і Альберт Глас, які займаються діагностикою та лікуванням бойового та оперативного стресу сформували перелік можливих емоційних та поведінкових реакцій дітей різного віку на смерть одного з батьків [7].

Немовлята і малюки переживають втрату через емоційні реакції чи зміни в наявності важливих дорослих в їхньому житті. Дуже маленькі діти демонструють зміни в харчових звичках та сні, частіше можуть мати істерики та гіперактивну поведінку. Діти шкільного віку можуть висловити психічні проблеми через фізичні скарги, як-то біль у животі чи головний біль. Підлітки часто хочуть видаватись незалежними, ніби вони не потребують допомоги дорослих. Їхні похмурість та вдавану відірваність не потрібно сприймати як відсутність емоційної реакції на втрату. Поведінкові зміни дитини, яка переживає горе, найчастіше, викликані психічною реакцією, а не дисциплінарними проблемами. Оскільки військові смерті у воєнний час розглядаються як суспільна подія, сімейна конфіденційність під час скорботи може бути зменшена, або взагалі втрачена.

Проаналізувавши різні теорії щодо стадій горювання дорослими та дітьми (Е. Ліндемманн, Е. Паркес, Дж. Міллер, О.І. Крукович) переживання дитиною втрати одного з батьків в умовах війни може характеризуватись наступними проявами:

1. *Переживання шоку* характеризується мовчанням, зануренням в себе та періодичними нападами сліз від декількох хвилин до години. В ці моменти може прослідковуватись прискорене дихання і постійна потреба зітхнути. Дитина може відчувати порожнечу

Таблиця 1

Дитячі емоційні та поведінкові реакції на смерть

Немовлята і малюки	<ul style="list-style-type: none"> – плачуть – шукають батьків/вихователів – змінюють звички, пов'язані з сном та їжею – регресують до більш ранньої форми поведінки (нічне нетримання сечі, смоктання пальця)
Дошкільнята (3-5 років)	<ul style="list-style-type: none"> – бояться розділення (з тими хто завжди поряд) – стаються істерики, дратівливі спалахи – спостерігається відсторонення – регресують до більш ранньої форми поведінки – спостерігаються труднощі зі сном (нічні кошмари, важко засинати на самоті) – підвищується частота звичайних страхів (наприклад, темрява, монстри) – з'являється магічне мислення – діються і говорять так, ніби людина досі жива
Діти молодшого шкільного віку (6-9 років)	<ul style="list-style-type: none"> – гніваються, брешуть, заперечують, легко дратуються – звинувачують себе – спостерігається коливання настрою – бояться розділення, самоти або відчуття повторюваної події – відсторонюються – регресують до більш ранньої форми поведінки – спостерігаються фізичні скарги (біль у животі, головний біль) – з'являються труднощі з концентрацією уваги
Діти середнього шкільного віку (9-12 років)	<ul style="list-style-type: none"> – часто плачуть – прагнуть до того, хто помер – діють агресивно, роздратовано – відчують смуток, замкнутість, відчуження – мають побоювання, неспокій – придушують емоції, заперечують, уникають – звинувачують себе, відчують провини – спостерігається порушення сну – знижується успішність, дисципліна, погіршується пам'ять – повторно думають та говорять – можуть висловлювати істеричні побоювання
Ранні підлітки та підлітки (13-18 років)	<ul style="list-style-type: none"> – відчують обурення, втрату довіри – відчують провини, сором – відчують депресію, мають суїцидальні думки – дистанціюються, спостерігається відчуженість, паніка – змінюється настрій, з'являється дратівливість – відчують занепокоєння, паніку, дисоціацію – відчують гнів – поглиблюють себе – спостерігається перебільшена ейфорія – можуть брати участь у ризикованій, незаконній поведінці – зловживають алкоголем або наркотиками – відчують фізичні проблеми із станом здоров'я

в животі, втрату апетиту, м'язової сили. На цьому етапі може відбуватись збільшення емоційної дистанції з найближчим оточенням. Тут важливо емоційно підтримувати дитину та не дозволяти дистанціюватись, обговорювати втрату та активно залучати дитину до підготовки церемонії прощання.

2. *Стадія заперечення* характеризується відмовою визнавати те що близька людина загинула. Інколи можуть виникати зорові, слухові або поєднані ілюзії. Часто діти можуть уявляти, як грають із загиблим або фантазують про зустріч.

3. *Почуття провини, гнів та образа.* Інколи дітям властиво шукати свою провини у смерті близького, а інколи – навпаки, шукають провину в оточуючих. На цьому фоні часто можуть

бути спалахи агресії та неконтрольованої поведінки (діти ламають іграшки, тупають ногами та влаштовують істерики без явних причин).

4. *Стадія ворожих реакцій.* Страждання, що відчуває дитина, наступають хвилями і супроводжуються плачем. Нерідко дитина говорить із роздратуванням або злістю, висловлює бажання, щоб її не турбували. Дитина, яка переживає горе, стає особливо чутливою і готова заплакати у будь-який момент. Приводом для сліз може стати також відчуття самотності, покинутості.

5. *Втрата колишніх моделей поведінки.* Дитина поступово приходиться до емоційного прийняття втрати, знову освоює коло повсякденних справ, повертається до іграшок з якими давно не грала. Також на цьому етапі відбува-

ється перебудова, реорганізація звичайного життя, яке було до втрати.

6. *Ідентифікація з втраченою людиною.* Дана стадія проявляється у дітей більш старшого віку, при умові тісного контакту з батьком/матір'ю, які загинули. У висловлюваннях і вчинках дитини з'являються риси поведінки померлого.

Слід також зазначити, що чинники оточення можуть відігравати захисну роль. Кауфман [2] виявив, що сильна соціальна підтримка захищає від розвитку депресії у дітей, які пережили травму і є тимчасово всиновленими, попри наявність генетичної уразливості до психопатологій.

Ще одна серйозна проблема під час втрати батьків під час війни – це втрата безпечних місць для проживання із наступним високим рівнем тривалого стресу. В рамках теорії соціальної безпеки вважається, що когнітивні схеми соціальної безпеки розвиваються в дитинстві та підлітковому віці у зв'язку з оцінкою дитиною себе, соціального світу та прогнозованого майбутнього [4]. Таке сприйняття формується реальними ситуаціями, з якими стикається дитина (наприклад, жорстоке поводження та насильство), а також значенням та наративами, які люди загалом та їхні батьки зокрема приписують таким подіям [5]. Таким чином, діти, які живуть в умовах війни, позбавлені відчуття безпеки на багатьох рівнях: від індивідуального почуття безпеки під час розлуки та втрати сімейного життя до перебування далеко від друзів, своїх будинків, міст, а іноді навіть своєї країни.

На сьогоднішній день є досить багато методичних розробок психологів щодо надання допомоги вразливим категоріям населення у кризових ситуаціях (Д. Берлінгем, В. Панок, І. Малкіна-Пих, В. Оклендер та ін.), але бракує науково обґрунтованого підходу щодо психологічного супроводу дітей, які втратили батьків або одного з членів батьків під час війни. У науковій літературі проблема переживання дітьми смерті близьких не розкрита повністю, хоча потребує особливої уваги. В країні є необхідність розробки системи соціально-психологічного супроводу дітей, які переживають втрату рідних через наслідки війни. В контексті соціально-психологічної підтримки дітей які переживають батьківську втрату працювали Ю.В. Заманаєвою, Р. Кастенбаумом, Д. Морганом, Т.О. Новіковою, В.В. Отрадинською, Р.Г. Стевенсоном та ін.

Так, Ірвін Ялом називає смерть одного з батьків – катастрофою в житті дитини [6]. Водночас, раптова втрата дитиною батьків може мати і конструктивні наслідки у духовному її розвитку, і викликати також деструктивні розлади. Конструктивний вплив досвіду горювання та скорботи за рідними полягає в усвідомленні дитиною цінності життя, люд-

ської гідності, наступності поколінь, впливає на стрімке її дорослішання. Деструктивний вплив виявляється у формуванні психічних розладів, порушенні адаптації, "капітуляції" перед життєвими фрустраціями. Іншим деструктивним чинником її розвитку є почуття самотності дитини, яке пов'язане з раптово розірваним зв'язком прив'язаності.

Важливо розуміти, що психологічне благополуччя особистості являє собою складне психологічне утворення, що включає емоційний, когнітивний і конативний компоненти, які формуються в процесі соціально-психологічної діяльності, в системі реальних відносин особистості до об'єктів навколишньої дійсності [2]. Під впливом даних процесів формується соціально-психологічні установки, цінності та стратегії поведінки. На психологічне благополуччя особистості впливають внутрішні (ціннісні і смислові утворення особистості, соціально-психологічні установки, стратегії поведінки) і зовнішні (умови соціалізації) фактори. Складність війни в тому, що вона є зовнішнім та внутрішнім фактором, який активно впливає на формування психологічного благополуччя дитини та може мати згубні наслідки на формування психологічного благополуччя.

Для прикладу, одна з найвідоміших евдемоністичних моделей благополуччя є модель психологічного благополуччя К. Ріфф (С. Ryff, 1989; С. Ryff, & М. Keyes, 1995), що складається з 6 елементів: прийняття себе; контроль над обставинами; позитивні стосунки з іншими; наявність мети в житті; особистісне зростання; самодетермінація [12]. Психологічне благополуччя трактується К. Ріфф як позитивний аспект психічного здоров'я людини [3] та може бути розкрито через поняття самоактуалізації А. Маслоу; особистісної зрілості Г. Олпорта; повно функціонуючої особистості К. Роджерса та індивідуальності К. Юнга [1]. Під час активних військових дій усі ці елементи нівелюються та втрачають своє значення, особливо в умовах коли дитина переживає втрату рідних.

Щодо гедоністичної психології, то тут основна увага приділяється здатності людини адаптуватися до умов навколишнього соціального середовища та отримати бажане в актуальних обставинах. Тут слід згадати модель Р. Райана і Е. Десі (R. Ryan, E. Deci, 2001), яка передбачає три компоненти: самодетермінація; компетентність; позитивні стосунки [10].

Отже, вивчення проблем благополуччя особистості можна розділити на два підходи:

– гедоністичний підхід – більше уваги приділяє соціальним обставинам життя та впливу суспільства на те, як людина оцінює зміст власного існування, а позитивність його розглядає як досягнення стану задоволеності потреб, тобто таке бачення можна розглядати як соціально-психологічне;

– евдомоністичний підхід – акцентує увагу на особливостях особистості, необхідних для позитивного функціонування, що полягає у протидії її розвитку, його можемо визначити як особистісно-психологічний.

В свою чергу, Я. Павловська впевнена, що особлива система відносин особи до себе, світу та оточуючих є одним із головних факторів психологічного благополуччя, до яких входять відносини інших людей (самостійність, самооцінка в контексті міжособистісних відносин, турбота про іншого, довіра, соціальна адаптація); відносини до світу; відносини до себе (рефлексія власних почуттів та емоцій, поведінки та дії) [2].

Л. Куліков зосереджує увагу на наступних чинниках психологічного благополуччя дітей:

– соціальні – задоволення особи власним соціальним статусом, міжособистісними зв'язками;

– духовні – усвідомлення своєї причетності до духовної сторони суспільства, розуміння можливості долучення до сутності та призначення людства, осягнення сенсу життя;

– фізичні – задовільний фізичний стан, добре самопочуття, внутрішнє відчуття комфорту;

– матеріальні – фінансовий аспект власного життя (житлові умови, харчування та інше), стабільність матеріального забезпечення;

– психологічні – гармонія психічних процесів та функцій, відчуття внутрішньої рівноваги та цілісності [8].

У традиціях вітчизняної психологічної науки людина сприймається не тільки такою, що визначається зовнішніми умовами життєдіяльності, а й такою, що й сама якимось чином належить до них. Запропонована в рамках суб'єктно-діяльнісного підходу парадигма, згідно з якою зовнішні причини діють через внутрішні умови [Чудновський, 1998], дозволяє розглядати психологічне благополуччя як фактор, що формує спрямованість особистості та її поведінку в соціумі. Ставлення людини до впливів середовища, її психологічне самопочуття в заданих умовах визначає роль та вплив цих умов на перебіг її психічного розвитку.

Здійснений теоретичний огляд дозволяє висунути припущення, що психологічне благополуччя дітей в умовах війни визначається специфікою середовища (присутність батьків та родини, зміни місця проживання), складом соціального оточення та ситуацією взаємодії (наявність батьківського піклування, спілку-

Теоретична модель соціально-психологічного супроводу дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни

вання з однолітками, спільна діяльність з однолітками, спілкування з дорослими). При дослідженні чинників психологічного благополуччя дітей, які переживають втрату батьків слід робити аналіз специфічної для кожного віку соціальної ситуації розвитку, а також враховувати наявність психологічних новоутворень та саму вікову діяльність особистості, її емоційний стан та механізми захисту.

Масштаби наслідків війни на психічний стан населення залежать, в тому числі, від післявоєнних подій, зокрема від того, чи успішною є післявоєнна відбудова країни та чи покращилася соціально-економічна ситуація. Неабияке значення також має притягнення до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини, визнання сторонами відповідальності за свої злочини й впровадження місцевих механізмів примирення.

Ефективна робота подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей можлива лише при комплексному підході, який об'єднує в себе різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів. Як вважає Я. О. Овсяннікова, психологічна допомога дітям та підліткам повинна здійснюватися з урахуванням вікового, фізичного та психічного розвитку, стану фізичного та психічного здоров'я, тяжкості психотравми і сили переживання травматичного досвіду [8]. На думку Т. С. Яценко, робота у групі актуалізує внутрішньо детерміновані форми поведінки, стає цінною для соціального навчання. У групі виникають стосунки, які виявляють стереотипність поведінки, сформованої в процесі життя [13].

Вплив таких психогенних факторів, як смерть близької людини, постійний стрес мають на психіку дитини значний вплив. Важкість протистояння такій психічній травмі очевидна, оскільки дитяча психіка є ще недостатньо сформованою, вольовий контроль емоційних реакцій слабкий – все це може спричинити зміни в усіх сферах особистості. Важливо використовувати весь досвід фахівців при роботі з психотравмою та знаходити нові шляхи допомоги таким категоріям. Чим швидше допомогти дитині впоратись зі стресами, страхами та гнітючими переживаннями, тим легше буде їй уникнути проблем у майбутньому. Крім того, діти – повністю емоційні і їх здібності розвиваються в залежності від їх емоційного стану. В даному випадку значимі дорослі і фахівці повинні об'єднати зусилля, щоб негативні емоції не зламали дитину, щоб зберегти її психічне здоров'я. У людини, як

істоти суспільної, емоційно-почуттєва сфера є своєрідною формою орієнтування, що виражається в потребі двостороннього емоційного контакту, у якому особистість відчуває, що сама є предметом зацікавленості, і що інші співзвучні з її власними почуттями. У такому співзвучному емоційному контакті і перебуває кожна здорова людина незалежно від віку та ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 308 с.
2. Москаленко В. В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
3. Мурашкевич М. І. Особливості групової психокорекційної роботи з дітьми учасників АТО: теорія та практика. Психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їх сімей : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 100–200.
4. Найдьонова Л. А. Психологічне благополуччя людини. *Директор школи. Україна*. 2007. Вип. 2. С. 10–19.
5. Овсяннікова Я. О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації. *Право і безпека*. 2012. Вип. 1. С. 317–321.
6. Романовська Д. Д., Ілащук О.В. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : методичний посібник. Чернівці : Технодрук, 2014. С. 133.
7. Семігіна Т. В., Паленко І. В., Овсяннікова Є. В. Охорона психічного здоров'я в умовах війни/пер. з англ. *Combat and Operational Behavioral Health*. Наш формат. 2017. С. 1068.
8. Швалб Ю. М. Проектирование форм организации и технологий социальной и психологической помощи пострадавшему населению. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7. Вип. 39. С. 431–440.
9. Hardway T. Treatment of psychological trauma in children of military families. *Mass Trauma and Violence: Helping Families and Children Cope*. 2004. P. 259–282.
10. Verny M. D., Kelly J. The Secret Life of the Unborn Child: How you can prepare your baby for a happy, healthy life. 1981. P. 253.
11. Reid S. A. Social psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of Intergroup Communication*. Cambridge. 2012. P. 249–252.
12. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.
13. Tremblay G.C., Israel A. C. Children's adjustment to parental death. *Clinical Psychology: Science and Practice*. 1998. Vol. 5. P. 424–438.